MUZEYLARDA MADANIY MEROSNI SAQLASH VA MUHOFAZA QILISH

Bozorova O‘g‘iloy
Kamoliddin Behzod nomidagi milliy rassomlik
va dizayn instituti San'atshunoslik va amaliy
san’at fakulteti 2-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23703981

Annotatsiya. Ushbu maqolada muzeylarda madaniy meros obyektlarini saqlash va muhofaza qilishning nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilgan. Muzey fondlaridagi tarixiy buyumlar, arxeologik topilmalar, san’at asarlari, qo‘lyozmalar va boshqa moddiy madaniy boyliklarni uzoq muddat davomida asrashning asosiy tamoyillari tahlil qilingan. Shuningdek, muzey eksponatlariga ta’sir ko‘rsatuvchi fizik, kimyoviy va biologik omillar, zamonaviy konservatsiya va restavratsiya usullari, raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda muzey xodimlarining kasbiy mas’uliyati masalalariga e’tibor qaratilgan. O‘zbekiston muzeylarida milliy madaniy merosni saqlash, uning tarixiy va ilmiy ahamiyatini kelajak avlodlarga yetkazish hamda muhofaza tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: madaniy meros, muzey, muzey fondlari, tarixiy yodgorliklar, eksponat, konservatsiya, restavratsiya, muhofaza, raqamlashtirish, madaniy qadriyatlar, milliy meros, muzeyshunoslik.

Kirish

Madaniy meros har bir xalqning tarixiy xotirasi, milliy o‘zligi va ma’naviy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim boylik hisoblanadi. Tarixiy obidalar, arxeologik topilmalar, qadimiy qo‘lyozmalar, amaliy san’at namunalari, tangalar, kiyim-kechaklar va boshqa moddiy madaniyat yodgorliklari o‘tmishdagi jamiyatlarning turmush tarzi, dunyoqarashi, iqtisodiy faoliyati va estetik qarashlari haqida muhim ma’lumot beradi. Ushbu boyliklarni asrab-avaylash nafaqat tarixiy xotirani saqlash, balki kelajak avlodlarning o‘z tarixini anglashiga xizmat qiluvchi muhim vazifadir.

Muzeylar madaniy merosni to‘plash, ilmiy o‘rganish, saqlash, muhofaza qilish va keng jamoatchilikka namoyish etishda alohida o‘rin tutadi. Ular moddiy madaniy boyliklarning saqlanishini ta’minlash bilan birga, aholining tarixiy bilimlarini oshirish, milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli muzey faoliyatida eksponatlarni saqlash sharoitlarini yaxshilash, ularning jismoniy holatini muntazam nazorat qilish va zamonaviy muhofaza usullarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy ofatlar, texnogen xavflar, biologik zararlanish va inson omili muzey boyliklarining saqlanishiga tahdid solmoqda. Shu bilan birga, ayrim eksponatlarning yoshi, mo‘rtligi va tarkibiy xususiyatlari ularni alohida sharoitlarda saqlashni talab etadi. Mazkur holatlar muzeylarda ilmiy asoslangan konservatsiya, restavratsiya va xavfsizlik tizimlarini rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Maqolaning maqsadi muzeylarda madaniy merosni saqlash va muhofaza qilishning asosiy yo‘nalishlarini tahlil qilish, mavjud muammolarni yoritish hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti muzeylarda saqlanayotgan moddiy madaniy meros namunalari va ularni muhofaza qilish jarayonlaridir. Tadqiqotning predmeti esa muzey eksponatlarini saqlash, konservatsiya qilish, restavratsiyalash, xavfsizligini ta’minlash va raqamlashtirish usullaridan iborat. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va ilmiy manbalarni o‘rganish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Muzeylarda madaniy merosni saqlashning mazmuni va ahamiyati

Muzeylarda madaniy merosni saqlash — bu tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan buyumlarning asl holatini imkon qadar saqlab qolish, ularning yemirilishini sekinlashtirish va kelajak avlodlarga yetkazish uchun amalga oshiriladigan tashkiliy, ilmiy va texnik chora-tadbirlar majmuasidir. Mazkur faoliyat muzey fondlarini shakllantirish, hisobga olish, hujjatlashtirish, saqlash, o‘rganish va namoyish etish jarayonlarini qamrab oladi.

Muzey eksponatlari materialiga ko‘ra turlicha bo‘lib, ular orasida qog‘oz, pergament, yog‘och, metall, tosh, mato, keramika, shisha va organik moddalardan tayyorlangan buyumlar mavjud. Har bir materialning fizik va kimyoviy xususiyatlari turlicha bo‘lganligi sababli ularni saqlash sharoitlari ham o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi. Masalan, qog‘oz va mato buyumlari namlik hamda yorug‘lik ta’siriga sezgir bo‘lsa, metall buyumlarda korroziya, yog‘och buyumlarda esa namlik o‘zgarishi natijasida deformatsiya va biologik zararlanish kuzatilishi mumkin.

Muzeylarda madaniy merosni saqlashning asosiy tamoyillaridan biri — eksponatning tarixiy haqiqiyligini saqlab qolishdir. Bunda buyumning asl materiali, shakli, bezaklari va tarixiy daliliy qiymatiga imkon qadar zarar yetkazmaslik muhim hisoblanadi. Saqlash jarayonida faqat jismoniy holat emas, balki eksponatning kelib chiqishi, tarixiy konteksti va ilmiy ahamiyati haqidagi ma’lumotlarning to‘liq saqlanishi ham e’tiborga olinishi lozim.

Shuningdek, muzey fondlarini to‘g‘ri inventarizatsiya qilish va ilmiy tavsiflash eksponatlarning yo‘qolishi, chalkashishi yoki noqonuniy muomalaga tushishining oldini olishga yordam beradi. Har bir buyumning inventar raqami, nomi, materiali, o‘lchami, kelib chiqishi, qabul qilingan sanasi, joriy holati va amalga oshirilgan konservatsiya ishlari tegishli hujjatlarda qayd etilishi zarur.

2. Muzey eksponatlariga ta’sir qiluvchi asosiy omillar

Madaniy meros obyektlarining saqlanish holati ko‘plab tashqi va ichki omillarga bog‘liq. Ushbu omillarni aniqlash va nazorat qilish muzeylarda profilaktik muhofaza tizimini tashkil etishning muhim shartidir.

Birinchidan, harorat va nisbiy namlikning keskin o‘zgarishi eksponatlarning fizik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Yog‘och, qog‘oz, mato va boshqa gigroskopik materiallar namlik o‘zgarishiga sezgir bo‘lib, ularning kengayishi, qisqarishi, yorilishi yoki shakli buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Yuqori namlik ayrim metall buyumlarda korroziya jarayonini tezlashtiradi, mog‘or zamburug‘larining rivojlanishi uchun esa qulay sharoit yaratadi.

Ikkinchidan, yorug‘lik va ultrabinafsha nurlanishi ko‘plab eksponatlarning rangini o‘zgartiradi, bo‘yoqlarni xiralashtiradi hamda qog‘oz va mato tolalarining yemirilishiga olib

keladi. Shu sababli yorug‘likka sezgir buyumlar maxsus yoritish tizimlari bilan jihozlangan xonalarda namoyish qilinishi, zarur hollarda esa ularning ekspozitsiyada turish muddati cheklanishi kerak.

Uchinchidan, biologik omillar — hasharotlar, kemiruvchilar, mog‘or va boshqa mikroorganizmlar muzey kolleksiyalariga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Ayniqsa, yog‘och, qog‘oz, teri va matodan tayyorlangan buyumlar biologik zararlanish xavfiga ko‘proq moyil. Bunday holatlarning oldini olish uchun sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya qilish, muntazam tekshiruvlar o‘tkazish va zararkunandalarni kompleks nazorat qilish tizimini joriy etish lozim.

To‘rtinchidan, mexanik ta’sirlar, noto‘g‘ri tashish, ehtiyotsiz muomala va mos bo‘lmagan saqlash jihozlari eksponatlarning sinishi, tirnalishi yoki boshqa shikastlanishlariga sabab bo‘ladi. Shuningdek, yong‘in, suv toshqini, zilzila, elektr tizimidagi nosozliklar va boshqa favqulodda vaziyatlar muzey fondlariga katta zarar yetkazishi mumkin.

Demak, eksponatlarni samarali muhofaza qilish uchun xavf omillarini oldindan baholash, ularni muntazam monitoring qilish va har bir kolleksiyaning xususiyatlariga mos saqlash sharoitlarini yaratish zarur.

3. Konservatsiya va restavratsiyaning muzey faoliyatidagi o‘rni

Muzeylarda madaniy merosni muhofaza qilishning muhim yo‘nalishlaridan biri konservatsiya va restavratsiya hisoblanadi. Ushbu tushunchalar bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning maqsad va vazifalarida muayyan farqlar mavjud.

Konservatsiya eksponatning mavjud holatini barqarorlashtirish, yemirilish jarayonlarini sekinlashtirish va kelgusidagi zararlanishlarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni anglatadi. U profilaktik va bevosita aralashuv shakllarida amalga oshirilishi mumkin. Profilaktik konservatsiya saqlash muhitini nazorat qilish, buyumlarni to‘g‘ri joylashtirish, himoya qadoqlaridan foydalanish va muntazam kuzatuv olib borishni o‘z ichiga oladi.

Restavratsiya esa shikastlangan madaniy meros obyektining tushunarli va tarixiy jihatdan asoslangan holatini tiklashga qaratilgan maxsus ilmiy-amaliy jarayondir. Bunda eksponatning tarixiy qiymati va asl materialiga zarar yetkazmaslik, amalga oshirilgan ishlarni hujjatlashtirish hamda imkon qadar qaytarish mumkin bo‘lgan usullardan foydalanish muhimdir.

Restavratsiya ishlari malakali mutaxassislar tomonidan, ilmiy tekshiruvlar va tegishli metodik talablar asosida bajarilishi kerak. Har qanday tiklash amaliyoti buyumning asl ko‘rinishini asossiz ravishda o‘zgartirmasligi, tarixiy dalillarni yo‘qotmasligi va soxta tarixiy tafsilotlar yaratmasligi lozim.

Zamonaviy muzey amaliyotida konservatsiya-restavratsiya jarayonlaridan oldin eksponatning holati batafsil o‘rganiladi, zarur hollarda laboratoriya tahlillari va tasviriy tekshiruvlar amalga oshiriladi. Shundan so‘ng tegishli usul tanlanib, bajarilgan ishlar va foydalanilgan materiallar qayd etiladi. Bu yondashuv eksponatning keyingi holatini kuzatish va kelajakda amalga oshiriladigan muhofaza tadbirlarini rejalashtirish imkonini beradi.

4. Muzeylarda xavfsizlik va saqlash sharoitlarini takomillashtirish

Muzey fondlarini samarali muhofaza qilish uchun maxsus jihozlangan saqlash xonalari, mos vitrinalar, yong‘in xavfsizligi vositalari va zamonaviy kuzatuv tizimlari talab etiladi. Saqlash xonalarida harorat, nisbiy namlik, havo sifati va yorug‘lik darajasi eksponatlarning materiali hamda holatiga mos ravishda boshqarilishi kerak. Barcha turdagi buyumlar uchun bir xil sharoit belgilash to‘g‘ri emas, chunki turli materiallar turlicha muhofaza talablariga ega.

Eksponatlarni joylashtirishda ularning o‘lchami, og‘irligi, mo‘rtligi va material xususiyatlari hisobga olinishi zarur. Buyumlar bevosita polga qo‘yilmasligi, mos tayanchlar va himoya materiallaridan foydalanilishi, saqlash javonlari esa xavfsiz hamda barqaror bo‘lishi lozim. Qimmatbaho va noyob buyumlar uchun kirish nazorati, signalizatsiya, videokuzatuv hamda harakatni qayd etish tizimlari muhim ahamiyatga ega.

Muzeylarda favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik ham alohida e’tiborni talab qiladi. Yong‘in, suv sizib chiqishi, tabiiy ofat yoki boshqa xavf yuzaga kelganda xodimlar qanday harakat qilishi, qaysi eksponatlar birinchi navbatda himoya qilinishi va kolleksiyalar qanday xavfsiz ko‘chirilishi oldindan belgilanishi kerak. Buning uchun favqulodda vaziyatlar rejasi ishlab chiqilishi va muntazam mashg‘ulotlar o‘tkazilishi maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, muzey xodimlarining kasbiy malakasini oshirish, eksponatlar bilan ishlash qoidalarini o‘rgatish va mehnat xavfsizligiga rioya qilish madaniy merosni muhofaza etish samaradorligini oshiradi.

5. Raqamli texnologiyalar va madaniy merosni muhofaza qilish

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi muzeylarda madaniy merosni saqlashning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Raqamlashtirish jarayonida eksponatlarning yuqori sifatli fotosuratlari, raqamli tasvirlari, uch o‘lchamli modellari va ular haqidagi ilmiy ma’lumotlar elektron shaklda qayd etiladi.

Raqamli kataloglar muzey fondlarini boshqarish, eksponatlarni tezkor izlash, ularning holatini taqqoslash va ilmiy tadqiqotlarda foydalanishni yengillashtiradi. Masalan, tarixiy hujjatlar va qo‘lyozmalarni raqamli nusxalash ularning asl nusxalariga ortiqcha murojaat qilish zaruratini kamaytiradi. Uch o‘lchamli skanerlash esa haykallar, arxeologik topilmalar va murakkab shakldagi buyumlarning o‘lchamlari hamda tashqi ko‘rinishini qayd etishda qo‘l keladi.

Raqamlashtirish madaniy merosning jismoniy saqlanishini to‘liq almashtirmaydi. Raqamli nusxalar asl buyumning moddiy, tarixiy va ilmiy qiymatini to‘liq ifodalay olmaydi. Shu bois raqamli hujjatlashtirish an’anaviy muhofaza usullarini to‘ldiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak.

Elektron ma’lumotlarni saqlashda zaxira nusxalarini yaratish, ma’lumotlarning yaxlitligini tekshirish, foydalanish huquqlarini boshqarish va raqamli fayllarni uzoq muddat saqlash strategiyasini ishlab chiqish muhimdir. Bu choralar texnik nosozliklar yoki ma’lumotlarning yo‘qolishi xavfini kamaytiradi.

6. O‘zbekiston muzeylarida madaniy merosni muhofaza qilishning dolzarb masalalari

O‘zbekiston boy tarixiy va madaniy merosga ega davlatlardan biri hisoblanadi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz va boshqa tarixiy markazlarda shakllangan moddiy madaniyat namunalari, arxeologik topilmalar, qadimiy qo‘lyozmalar, kulolchilik buyumlari, zargarlik mahsulotlari va xalq amaliy san’ati asarlari milliy merosning muhim qismini tashkil etadi. Ushbu boyliklarning katta qismi muzeylarda saqlanib, ilmiy tadqiqotlar va ta’lim jarayonlarida foydalaniladi.

O‘zbekiston muzeylarida madaniy merosni samarali muhofaza qilish uchun fondlarni zamonaviy talablarga muvofiq jihozlash, eksponatlarning holatini muntazam tekshirish, ilmiy tavsiflarini takomillashtirish va malakali konservator-restavratorlar tayyorlash muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, tarixiy qo‘lyozmalar, qadimiy matolar, metall buyumlar va

arxeologik topilmalarni saqlashda materiallarning o‘ziga xos xususiyatlariga mos texnologiyalarni qo‘llash zarur.

Yana bir muhim yo‘nalish — muzey fondlarini raqamlashtirish va yagona elektron ma’lumotlar tizimlarini rivojlantirishdir. Bunday tizimlar eksponatlar haqidagi ma’lumotlarning saqlanishi, fondlar hisobining aniqligi va ilmiy hamkorlikning kengayishiga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli infratuzilmani rivojlantirish texnik vositalar, mutaxassislar va doimiy moliyalashtirishni talab etadi.

Muzeylararo hamkorlik, xalqaro tajriba almashish va xalqaro tashkilotlarning tavsiyalaridan foydalanish ham muhofaza ishlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Xususan, UNESCO va ICOM kabi tashkilotlarning madaniy merosni asrashga oid tamoyillari muzeylar faoliyatida ilmiy yondashuv, kasbiy etika va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Madaniy merosni muhofaza qilishda aholining ishtirokini oshirish ham dolzarbdir. Muzeylarda ma’rifiy tadbirlar, ko‘rgazmalar, ochiq ma’ruzalar va ta’lim dasturlarini tashkil etish orqali jamoatchilikning tarixiy boyliklarga nisbatan mas’uliyatini kuchaytirish mumkin. Chunki madaniy merosni asrash faqat muzey xodimlarining emas, balki butun jamiyatning umumiy vazifasidir.

Mavjud masalalarni hal etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- muzey fondlari uchun zamonaviy saqlash sharoitlarini yaratish va muntazam monitoring tizimini joriy etish;
- eksponatlarning holati bo‘yicha yagona ilmiy hujjatlashtirish talablarini takomillashtirish;
- konservatsiya va restavratsiya bo‘yicha malakali mutaxassislar tayyorlash hamda ularning kasbiy malakasini muntazam oshirish;
- muzey kolleksiyalarini bosqichma-bosqich raqamlashtirish va elektron kataloglarni rivojlantirish;
- favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik rejalarini ishlab chiqish va muntazam sinovdan o‘tkazish;
- xalqaro tashkilotlar va xorijiy muzeylar bilan ilmiy-amaliy hamkorlikni kengaytirish;
- yoshlar va keng jamoatchilik o‘rtasida madaniy merosni asrashga oid ma’rifiy ishlarni kuchaytirish.

Mazkur chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi muzey fondlarining xavfsizligini oshirish, eksponatlarning uzoq muddat saqlanishini ta’minlash va milliy madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazishga yordam beradi.

Xulosa

Muzeylarda madaniy merosni saqlash va muhofaza qilish tarixiy xotirani asrash, milliy qadriyatlarni rivojlantirish hamda jamiyatning madaniy-ma’rifiy taraqqiyotini ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim faoliyat yo‘nalishidir. Muzey fondlarida saqlanayotgan eksponatlar nafaqat tarixiy buyumlar, balki xalqning o‘tmishi, dunyoqarashi, san’ati va ma’naviy hayotini aks ettiruvchi bebaho manbalardir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, madaniy merosning uzoq muddat saqlanishi harorat va namlikni nazorat qilish, yorug‘lik ta’sirini cheklash, biologik zararlanishning oldini olish,

xavfsizlik tizimlarini takomillashtirish va eksponatlarni ilmiy asosda hujjatlashtirish bilan bevosita bog‘liq. Konservatsiya va restavratsiya ishlarida esa tarixiy haqiqiylikni saqlash, ilmiy asoslangan usullardan foydalanish va bajarilgan ishlarni to‘liq qayd etish asosiy tamoyillar bo‘lib qolishi lozim.

Raqamli texnologiyalar muzey kolleksiyalarini hisobga olish, o‘rganish va keng jamoatchilikka taqdim etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq raqamlashtirish eksponatlarning jismoniy muhofazasini almashtirmaydi, balki uni to‘ldiradi. Shu sababli an’anaviy saqlash usullarini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekiston muzeylarida madaniy merosni muhofaza qilish samaradorligini oshirish uchun moddiy-texnik bazani mustahkamlash, malakali kadrlar tayyorlash, fondlarni raqamlashtirish, xavflarni oldindan baholash va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish zarur. Shuningdek, aholining, ayniqsa, yoshlarning madaniy merosni asrashga bo‘lgan mas’uliyatini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, muzeylarda madaniy merosni saqlash va muhofaza qilish uzluksiz, tizimli va ilmiy asoslangan jarayon bo‘lib, uning samaradorligi davlat, muzey muassasalari, mutaxassislar va jamoatchilikning hamkorligiga bog‘liq. Ushbu yo‘nalishda izchil faoliyat olib borish milliy va umuminsoniy madaniy boyliklarning kelajak avlodlarga yetkazilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris: UNESCO, 1972.
2. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO, 2003.
3. International Council of Museums (ICOM). ICOM Code of Ethics for Museums. Paris: ICOM, 2017.
4. UNESCO. Recommendation Concerning the Protection and Promotion of Museums and Collections, Their Diversity and Their Role in Society. Paris: UNESCO, 2015.
5. Ashley-Smith J. Risk Assessment for Object Conservation. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999.
6. Caple C. Conservation Skills: Judgement, Method and Decision Making. London: Routledge, 2000.
7. Staniforth S. (ed.). Historical Perspectives on Preventive Conservation. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2013.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Muzeylar to‘g‘risida”gi Qonuni. 2008-yil 12-sentabr, O‘RQ-177-son.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. 2001-yil 30-avgust, 269-II-son.
10. UNESCO World Heritage Centre. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Paris: UNESCO. Rasmiy elektron manba: https://whc.unesco.org/en/guidelines/